

<https://doi.org/10.15407/uhj2026.02.115>
УДК 94(47+57)“1941/1954”:343.8-058.65:331.6

Тамара ВРОНСЬКА

докторка історичних наук, професорка,
провідна наукова співробітниця, відділ воєнно-історичних досліджень,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
vronska_tamara@ukr.net
<https://orcid.org/0009-0009-3898-5662>

«ЗМІНИЛИ КОНФІГУРАЦІЮ ПАРКАНУ»: СТАТУС ВІЛЬНОНАЙМАНИХ ДЛЯ КОЛИШНІХ В'ЯЗНІВ ТАБОРІВ НКВС-МВС У 1941—1954 рр.

Мета статті — проаналізувати один з аспектів сталінського терору, а саме примусове переведення у статус вільнонайманих в'язнів, затриманих у таборах понад строк, указаний у вироку. Зумовлені метою **завдання** передбачають вивчення нормативно-законодавчої бази та відомчих директив, які санкціонували таку практику; висвітлення перебігу подій, пов'язаних із застосуванням відповідних заходів; використання радянської лексики для маскуванню примусового характеру цього явища; відстеження життєвих стратегій «пересидчиків», як їх називали в жаргонно-відомчій мові й мемуарах, на прикладах вихідців з України; відтворення регіональних і галузевих особливостей використання примусової праці. **Методологія** поєднує історико-правовий та антропологічний підходи, а також концепти «дисциплінарної влади», «соціального виключення» або «правового статусу як інструменту контролю»; елементи соціальної історії та критики мови влади, яка дає змогу розглядати вільнонайману працю колишніх в'язнів не як периферійне явище, а як системний елемент радянської моделі мобілізації трудових ресурсів, що перебував на межі між покаранням і формальною цивільною зайнятістю. **Наукова новизна** полягає в комплексному аналізі вільнонаймані

Цитування: Вронська Т. «Змінили конфігурацію паркану»: статус вільнонайманих для колишніх в'язнів таборів НКВС-МВС у 1941—1954 рр. *Український історичний журнал*. 2026. № 2 (587). С. 115—138. <https://doi.org/10.15407/uhj2026.02.115>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

праці як специфічної форми примусу, інтегрованого в загальну систему функціонування таборів НКВС-МВС, що дає змогу по-новому поглянути на мобілізаційну модель радянської економіки воєнного та повоєнного періодів. Проаналізовано психологічний стан формально вільних, а реально уполісджених людей, які опинилися в системі адміністративного нагляду та сегрегації. **Висновки.** Доведено, що від початку німецько-радянської війни, усупереч базовим принципам класичного права щодо строкості покарання та навіть чинному законодавству СРСР, у таборах практикувалося затримання засуджених за «політичними» статтями, а після директиви № 185 від 29 квітня 1942 р. — примусове переведення їх у статус вільнонайманих. Замість звільнення була запроваджена масова економічна експлуатація («зміна конфігурації паркану»). У такий спосіб сталінський режим прагнув забезпечити підприємства, підпорядковані НКВС-МВС, дешевою робочою силою та ізолювати колишніх «політичних» в'язнів від «здорової» частини суспільства, перетворивши віддалені місцевості на пристір довічної неволі та рабства.

Ключові слова: Друга світова війна, табори НКВС-МВС, табірні комісії, в'язні, вільнонаймані, «пересидчики», примусова праця, дискримінація, закріплені кадри.

Принципи класичного права та моралі ніколи не були обов'язковими в СРСР, а в роки сталінщини ними нехтували повсякденно. Уже в перші десятиліття існування радянської влади в місцях позбавлення волі практикувалася пролонгація строків покарання в'язнів, засуджених за «контрреволюційними» статтями кримінальних кодексів союзних республік, зокрема, і з метою експлуатації їхньої підневільної праці. У роки Другої світової війни така практика досягла свого піка. Саме тоді в жаргонно-відомчій мові укорінився табірний термін «пересидчики». Цю категорію осіб, затриманих «до кінця війни» / «до особливого розпорядження», примусово переводили в статус вільнонайманих без права залишати місце розташування табору. Такий підхід свідчив про остаточну відмову радянської держави від принципу фіксованого строку покарання¹ на користь тотального трудового закабалення.

Не проаналізувавши ці явища, які стали невіддільною частиною каральної системи, неможливо скласти повне уявлення про функціонування радянської держави, насильство й терор, що панували в ній. Зрештою необхідно показати, як система підступно імітувала «свободу», залишаючи людину в тому самому замкненому колі несвободи й тиранії.

¹ Відповідно до ст. 339 Кримінально-процесуального кодексу (далі — КПК) РСФРР 1922 р. покарання у вирок повинно було визначатися таким чином, щоб не виникало ніяких сумнівів при виконанні вироку щодо роду й розмірів покарання, призначеного судом. Ця норма згодом була відтворена в ст. 309 КПК 1927 р. та була збережена у ч. 6 ст. 335 КПК 1960 р. Кримінальне право не передбачало винятків із цього правила. Ст. 73 Кримінального кодексу встановлювала, що строки покарання обчислюються в роках і місяцях, або навіть, у ряді випадків, у днях. Якщо підсудного (заарештованого) тримали під вартою до винесення вироку, то цей час зараховувався до загального строку покарання. Передбачалася можливість скорочення строку покарання: умовно-дострокове звільнення у випадку зразкової поведінки чи перевиконання планів на виробництві; пом'якшення вироку за рішенням суду, наприклад, у випадку амністії чи помилування. Щоправда, табірна адміністрація могла вдаватися до подовження строку, але не винесення нового, наприклад, за порушення режиму відбuvання покарання, невиконання норм на виробництві тощо.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю деконструкції радянсько-го міфу та нав'язуваних і дотепер російських наративів про «звільнення» та «добровільне освоєння Півночі». У сучасній історіографії важливо переглянути статус вільнонайманих для колишніх в'язнів не як привілейованої групи, а як категорії осіб, що перебували під системним економічним та адміністративним примусом.

Ще наприкінці 1930-х рр. Іван Багряний у «Саду Гетсиманському» [1] художньо осмислив ідею всеохопності репресивної системи, де межа між в'язницею та «волею» була умовною. Уже в 1940-х рр. ця художня інтуїція набула конкретних інституційних форм у статусі вільнонайманих, що фактично означало лише зміну конфігурації того самого табірної паркану.

Серед величезного масиву історико-правознавчих досліджень, присвячених функціонуванню радянської пенітенціарної системи, важко знайти тематичні праці з детальним аналізом феномену понадстрокового затримання в місцях позбавлення волі та інституту вільнонайманих, зокрема осіб із табірним минулим.

У перші повоєнні десятиріччя, попри замовчування в офіційній радянській історіографії, проблема невідповідності між чинними законами й дійсним станом речей у СРСР, а також феномен протиправної пролонгації покарання знайшли епізодичне відображення в українському правозахисному дискурсі та мемуаристиці, зокрема у працях В. Мороза [2], В. Чорновола [3], Д. Шумука [4] та ін. У самвидавному журналі «Український вісник» (1970—1972) згадувалися практики 1940-х рр. як доказ злочинної природи режиму.

Схожа тематика (але без вживання терміну «пересидчик») почала з'являтися в науково-публічному просторі в 1980-х — на початку 1990-х рр. у контексті публікацій про «незаконні репресії», «долі реабілітованих», «порушення соціалістичної законності», «зламани долі», «людей, які не повернулися».

У цей час для широкого загалу стають доступними художньо-публіцистичні праці колишніх в'язнів сталінських таборів О. Солженіцина, Є. Гінзбург, В. Шаламова [5—7]², які зафіксували жахливу табірну реальність. Переведення затриманих у неволі у статус вільнонайманих висвітлювалося ними фрагментарно в загальному контексті оповідей про пролонгацію перебування у віддалених місцевостях. У роботах згаданих та інших авторів побіжно згадування про «вільний найм» артикулювалося як нібито добровільна праця після звільнення, а не економічний примус.

Після відкриття відповідних фондів державних і відомчих архівів у 1990-х рр. історики отримали можливість ознайомитися з документами про витоки заборони звільнення «небезпечних елементів» до кінця війни. Відтоді почали з'являтися праці (Е. Епплбом, Г. Іванової, В. Земскова, О. Хлевнюка й ін. [8—13]) та тематичні документальні збірки, у яких досліджувалися та ілюструвалися історико-соціологічні й економічні аспекти функціонування радянської табірної імперії, а також

² «Архіпелаг ГУЛАГ» О. Солженіцина був опублікований у журналі «Новый мир» у 1989 р., «Крутий маршрут» Є. Гінзбург — у 1988—1989 рр. у журналі «Даугава» (Рига), «Колимські оповідання» В. Шаламова почали з'являтися з 1988 р., зокрема в журналі «Новый мир».

примусової праці колишніх в'язнів. У працях згаданих авторів рефреном проходить думка, що навіть формальне відбуття строку не гарантувало виходу на волю.

У переважній більшості наукових розвідок питання історичних витоків практики затримання в'язнів не порушувалося. Лише у «Довіднику» Жака Россі (словник табірної мови й табірних понять) вміщено кілька абзаців, які розкривають поняття «пересидчики» [14]. Праця багаторічного бранця сталінських таборів, який дистанціювався від жанру спогадів, стала базою для подальших академічних досліджень, зокрема висвітлення механізму пенітенціарної системи СРСР через мову. Саме в згаданому «Довіднику» термін «пересидчик» вперше отримав не просто емоційне забарвлення (як у мемуарах), а наукову дефініцію. Жак Россі пояснював його як категорію в'язнів, затриманих адміністрацією понад строк, указаний у вирокі.

В окремих наукових студіях, присвячених специфіці використання трудових ресурсів у віддалених місцевостях СРСР (Комі АРСР, Магадан (Колима), Якутія, Заполяр'я, Сибір, Урал) [15—21], описується, як у 1941—1945 рр. людей, які відбували строки покарання, не випускали «на материк», а примусово переводили у статус вільнонайманих. У згаданих та інших працях не згадується поняття «пересидчики», натомість фігурує його евфемізм — «в'язні, залишені після таборів».

Закордонна історіографія функціонування ГУЛАГу доволі широка, тому є сенс зосередитися лише на працях, які мають значення для вивчення ролі НКВС-МВС у використанні примусової праці в реалізації мобілізаційного варіанту індустріалізації в СРСР.

Варто зауважити, що західні науковці, отримавши доступ до раніше закритих архівів, починаючи з 1990-х рр. висвітлювали як репресивні, так і виробничі аспекти функціонування радянської табірної імперії в період сталінізму. Так, німецький професор Клаус Гества (K. Gestwa), аналізуючи нещадну експлуатацію в'язнів примусовою працею, став одним з небагатьох учених, який акцентував особливості роботи таких людей у різних галузях народного господарства у віддалених місцевостях СРСР [22]. Бент Єнсен (B. Jensen), представник скандинавської наукової школи, також зосереджувався на господарських функціях табірної системи в 1930—1950-х рр. На тлі загальних висновків щодо неефективності примусової праці, він зауважував, що масштаби залучення колишніх в'язнів до виробництва були доволі високими, зокрема в лісовій галузі на європейській півночі СРСР. Робочі руки невільників становили там близько 30 %, а в Комі АРСР — 50 % [23]. Едвін Бекон (E. Bacon) спеціально досліджував функціонування промисловості, підпорядкованої НКВС, у період Другої світової війни [24]. Німецька дослідниця Міріам Шпрау (M. Sprau) присвятила низку своїх наукових студій генезі Дальбуду³. Вона наголошувала, що в економічному плані регіон Колими буквально «народився з табору» [25].

Усіх згаданих та інших представників західної наукової школи [26—32] об'єднують висновки щодо неефективності примусової праці в'язнів. Констатую-

³ Поширена в науковій літературі скорочена назва Головного управління будівництва Далекої Півночі НКВС (з 1946 — МВС) СРСР (рос. — «Дальстрой»).

чи це, вони не виділяли категорію колишніх невільників, яких залишили працювати на виробництві у віддалених місцевостях СРСР.

Найціннішим джерелом нашого дослідження стали спогади колишніх в'язнів «пересидчиків», переважна частина яких удоступнена на спеціалізованому електронному ресурсі [33]. Мемуари цих людей, які спочатку були затримані в таборах, а згодом «прикріплені» до виробничих об'єктів НКВС-МВС, містять деталі, яких не можна знайти в жодному з офіційних документів [34—41]. Ті, хто пережив страшні випробовування часів сталінщини, спромоглися не лише відтворити загальну табірну атмосферу воєнної пори, а й передати емоційно-психологічний стан жертв терору. Їх спогади також допомогли реконструювати обставини й процедуру чергових езекуцій: спочатку затримання в неволі, а потім примусової праці. Автори мемуарів однак: для в'язня день «дзвінка» (закінчення строку) був сакральним.

Важливою частиною джерельної бази дослідження стали тематичні науково-документальні збірники [42—51], а також архівно-кримінальні справи реабілітованих та інші унікальні матеріали, які зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань та україніки (далі — ЦДАГОУ).

Сучасний етап досліджень історії радянської табірної імперії позначений виразним антропологічним підходом. Проте й донині категорія «пересидчиків»-вільнонайманих виглядає «дивною плямою» в історії репресій. Статус репресованих за «контрреволюційні» злочини людей, які в період пізнього сталінізму фактично перебували в стані між в'язнем та «вільним громадянином», залишається недостатньо вивченим.

Останнім часом образи «пересидчиків» почали поволі оприявлюватися в дослідженнях як окрема категорія репресованих та упосліджених, включених до цинічного «колообігу» перманентного державного терору, метою якого було зробити покарання безстроковим [52—55].

Е. Епплбом справедливо зауважувала, що, вивчаючи табірну систему, «треба бачити тему / проблему / нюанси» [8, с. 12]. А «пересидчики», яких примусово перевели у вільнонаймані, це і тема, і проблема, і нюанси...

Утім і досі тема трудового закабалення людей, яких затримували в таборах після закінчення строку покарання, залишається в тіні більш масштабних питань ГУЛАГу, хоча вона є ключовим індикатором того, як радянська система трансформувала правосуддя в інструмент політичної та економічної доцільності.

* * *

Ідея примусового використання праці в'язнів, а серед них і тих, у кого закінчився строк покарання, виникла не в роки Другої світової війни, а набагато раніше. Не зупиняючись наразі на аналізі доволі великої проблеми працевикористання невільників, слід зауважити, що в постанові РНК СРСР від 11 липня 1929 р. «Про організацію праці кримінальних в'язнів» головна увага зосереджувалася на «ефективному» використанні покараних у новоутворених виправно-трудовах таборах для «поступової колонізації» віддалених місцевостей та «експлуатації» природних багатств. В урядовій постанові знайшлося місце й для тих, хто вже відбув своє покарання. Цим

людям пропонували «добровільно» залишитися в місцевостях поблизу таборів, аби долучитися до «звитяжної» роботи на тамтешньому виробництві [44].

Абсолютний пік масштабів примусового залучення до виробництва затриманих понад строк у неволі припадає на 1941—1945 рр. Саме тоді був остаточно сформований адміністративний інститут т. зв. вільнонайманої⁴ праці колишніх в'язнів. Регламентация цієї кампанії містилася в спільних директивах НКВС і прокурора СРСР № 221 від 22 червня 1941 р. (про затримання у таборах) і № 185 від 29 квітня 1942 р. (про переведення затриманих у статус вільнонайманих) [43, с. 116—122] та інших відомчих настановах. Усі ці приписи відіграли важливу роль у трудовому закабаленні колишніх в'язнів.

Нормативно-законодавчою базою закріпачення робітників і перетворення не лише колишніх табірників, а й усього цивільного населення на фактичних заручників радянської моделі трудової системи стали укази Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р. і 26 грудня 1941 р.⁵, якими стиралася різниця між «вільною» та примусовою працею, а виробничі установи перетворювалися на режимні об'єкти. Ці акти надзвичайного законодавства застосовувалися до в'язнів «за замовченням». Хоча, затримуючи людей у неволі понад строк, табірна адміністрація іноді посилалася на грудневий указ 1941 р., а не на директиви № 221 і 185.

11 листопада 1942 р. з'явилася спільна вказівка НКВС та прокуратури СРСР [43, с. 121—122], у якій декларували надсуворі застереження щодо реалізації директиви № 185. Окрім іншого, передбачалося «право зворотного розміщення» в таборах уже звільнених людей.

Принципи «вільної» праці для «пересидчиків»

Щоб зрозуміти сутність директиви № 185 про залишення в'язнів, звільнених із таборів НКВС «на положенні вільнонайманих...» та дізнатися про реальний стан речей, пов'язаних з цією новацією, варто хоча б побіжно пояснити, як реалізовувався цей прихований примус у радянській дійсності.

Щоправда, говорити / писати про т. зв. вільнонайману працю в реаліях тогочасного СРСР можна лише з гірким сарказмом. Адже обов'язковість праці, закріплена в ст. 12 Конституції СРСР 1936 р., разом зі встановленою кримінальною

⁴ Вільнонайманий — працівник, який формально працює за наймом, а не за примусом чи обов'язковою державною повинністю.

⁵ Указ від 26 червня 1940 р. передбачав кримінальну відповідальність за самочинне звільнення робітників. Несанкціоноване залишення підприємства та прогули каралися позбавленням волі й адміністративно-матеріальними стягненнями. Указ від 26 грудня 1941 р. запроваджував сувору військову дисципліну для працівників воєнної промисловості (оборонних, авіаційних, танкових заводів тощо). Усі вони вважалися мобілізованими на весь період війни. А самовільне залишення робочого місця тепер кваліфікувалося не як прогул, а як дезертирство з відповідним суворим покаранням (позбавлення волі на строк від 5 до 8 років). Указ від 26 червня 1940 р. втратив силу 25 червня 1956 р. Указ від 26 грудня 1941 р. був скасований 31 травня 1948 р.

відповідальністю за недотримання цього положення та низкою інших погрозливо-каральних приписів повністю нівелювали саме поняття «вільна». Закріплення праці як обов'язку дозволяло радянській владі переслідувати та дискримінувати будь-яку людину, яка не вписувалася в тогочасну політичну та господарську модель, тавруючи її як «соціально-чужий елемент».

В СРСР явище вільнонайманої праці охоплювало дві принципово різні за правовим і фактичним становищем групи, хоча й називалися вони однаково. До першої групи належали цивільні (назовні повноправні) громадяни, які укладали з роботодавцем трудовий договір з оформленням через наказ про прийняття на роботу. Ці люди (формально!) працювали за нормами трудового законодавства й підпорядковувалися адміністрації підприємства / установи. У віддалених районах (Північ, Сибір, Далекий Схід) для них діяли контрактні зобов'язання, обмежені певним строком. У разі порушення / дострокового переривання угоди робітники втрачали певні преференції та пільги.

Друга група вільнонайманих — «звільнені з таборів з прикріпленням» до підприємств, підпорядкованих НКВС. Цих, начебто вже вільних людей, примусово залишали «до кінця війни» там, де вони відбували строк покарання, або поблизу місць позбавлення волі («без права виїзду», як зазначалося в директиві № 185). Для них не існувало жодного шансу «добровільного» / «за власною волею» укладання договірних відносин. Вони працювали лише там, куди отримували направлення. Трудовий договір, якщо він взагалі укладався, для таких людей був нікчемним папірцем, оскільки відносини з адміністрацією підприємств здебільшого визначалися відомчими та адміністративними актами НКВС-МВС.

Вживання стосовно примусово залишених у таборах або поблизу них терміну «вільнонаймані» виглядає справжньою облудою. «Вільно» — за власною волею — працювати вони практично не мали можливості. Так само як і бути повноправними «найманими». Отже, радянська офіційна мова в такий спосіб маскувала насильство.

Надання статусу «вільнонайманій» було своєрідним підступним трюком влади, адже після вичерпання строку покарання людина вже не могла вважатися в'язнем. Тому її «переоформлювали», знімали з табірної обліку та переводили у формально (!) новий статус. Учорашні невільники цілком справедливо вважали себе ошуканими, але вплинути на ситуацію не могли. Діалог між працедавцем і табірною адміністрацією для колишніх бранців був неможливим.

Різниця між табором і набутою «свободою» для таких людей часто-густо полягала лише в тому, що в'язні спали у бараку під охороною, вільнонаймані — без охорони. Але обидві категорії були «прикріплені» до зони задротованого простору до самого кінця війни, як кріпаки до землі.

Для більшості «пересидчиків» ця «вільна» робота була нічим іншим як продовженням покарання. Може тому вони лише зрідка вживали це бюрократично-канцелярське визначення. У спогадах частіше трапляються поняття «розконвойований» (Анушеван Міскін [34]), «прикріплений» (Емілія Віленська [35], Лев Разгон [36]), «умовно засуджений» (Олена Маркова [37, с. 190]) тощо. «Вільнонайманім по формі, засланим по суті» [38, с. 45—51] називав себе в роки війни Еммануїл

Котляр, який народився в Москві, але від 1947 р. оселився у Ворошиловграді. Тим часом деякі дослідники історії ГУЛАГу оперують точнішими, наповненими відповідним сенсом поняттями: «кріпаки», «директивники» (Г. Іванова [9, с. 183]) тощо.

Про таких сталінських заручників, зачіпаючи події 1942 р., згадує Георгій Левін (1911 р. н.), репресований слідом за батьком і матір'ю в 1937 р.: «Тих з нас політичних, у кого вичерпався строк, залишали “до особливого розпорядження”. Дехто, навіть працюючи у таборі, отримав новий “статус” — “вільнонайманий”» [39, с. 179].

З уривчастої інформації розрізаних документів, а головно зі спогадів і матеріалів архівно-кримінальних справ репресованих видається можливим реконструювати основні риси статусу вільнонайманого для «пересидчиків»:

- примусове прикріплення до підприємств, заборона змінювати місце роботи;
- нагляд місцевих органів внутрішніх справ і держбезпеки сукупно з необхідністю регулярної реєстрації та спецобліком;
- просторові обмеження (заборона виїжджати за межі певної місцевості та оселятися у великих містах і населених пунктах, які мали статус режимних I та II категорій);
- як правило, нижча зарплата, ніж в інших робітників, які не мали табірною минулого тощо.

Як уже зазначалося, самовільне залишення місця роботи для всіх груп вільнонайманих у роки війни трактувалося як дезертирство з відповідними каральними санкціями. Для колишніх в'язнів у разі порушення встановлених правил роботи та режимного повсякдення існував ризик повернення до табору з новим строком. Справи стосовно цих людей розглядалися оперативними відділами таборів миттєво. «Винні» потрапляли до підсудності військових трибуналів військ НКВС.

Описуючи «принади» повсякдення вільнонайманого, колишній в'язень сталінських таборів, а згодом мемуарист і правозахисник Л. Разгон іронічно зауважував: «Я вважався вільним і в якості такого міг жити за зоною, міг одружитися та стати членом профспілки. Я отримував заробітну плату, мав можливість ходити на збори та політзаняття, вільно пересуватися в межах табору». І далі, фокусуючись на заборонах та обмеженнях, підкреслював: «...я не міг пропускати роботу, оскільки лісовий табір вважався оборонним підприємством, а отже, за прогул призначався строк до п'яти років... Якщо табірне начальство вбачало в поведінці вільного щось, що йому не подобалося, то табірний прокурор складав постанову, на підставі якої “закріплений” розкріплювався і знову заганявся в зону як ув'язнений “до особливого розпорядження”» [36, с. 374].

Чинними репресивними приписами передбачалися і гірші сценарії. Той самий прокурор, представник адміністрації підприємства чи місцевого НКВС-МВС могли утледіти в діях вільнонайманого навіть антидержавні дії, спрямовані проти «порядку управління» тощо. Тоді це вже було підставою для направлення справи такої людини до військового трибуналу або Особливої наради при НКВС-МВС-МДБ⁶.

⁶ Від 2 листопада 1946 р. в СРСР існувало позасудове двовладдя. Цього дня в межах перетикання важливих повноважень до органів державної безпеки при союзному МДБ створи-

Окрім цього, за свідченнями колишніх в'язнів-«пересидчиків», їм категорично заборонялося відвідувати будинки або квартири місцевих мешканців без «особливої необхідності». Люди дотримувалися подібних настанов, оскільки боялися, як зауважував А. Міскін, «позбутися через таке порушення напівсвободи, або хоча б сотої долі свободи, отриманої після перебування у таборі...» [34].

Син багаторічної бранки сталінських таборів, «пересидчиці» Е. Віленської, переказуючи обставини поневірянь своєї матері, зокрема й нюанси набуття нею статусу вільнонайманої, образно називає це «переходом із зони в зону»: «...мама, вийшовши із зони 23 жовтня, знову потрапила до неї 19 листопада 1941 р., але вже в іншій якості». І далі пояснює обставини цього дійства: «[У роки війни] кадрових працівників не вистачало. Тому на некомандні, головним чином, господарсько-економічні посади, набирали вільнонайманих освічених жінок, у тому числі й з колишніх ув'язнених [...]. Оскільки вся країна перебувала на воєнному стані, то й вільнонаймані співробітники ГУЛАГу підкорялися як військовій дисципліні, так і дисципліні, встановленій у системі НКВС [...]

Киянка Олена Маркова, описуючи ще не внормовану процедуру переведення «пересидчиків» у статус вільнонайманих, підкреслювала: «Нас затримували після вичерпання строку у таборах [...]. Лише зрідка в начальника табору вдавалося домогтися статусу “умовнозасуджений”. Тоді “пересидчик” міг вийти із зони та оселитися поруч з табором, перебуваючи під жорстким контролем режимних органів [...]

Для характеристики процедури набуття статусу вільнонайманої після понадстрокового затримання в таборі є сенс навести епізод з промовистої історії уродженки Миколаївщини Алі Іллівни Тартак, яку арештували 22 липня 1937 р. слідом за її вже колишнім (!) чоловіком. Засуджену Особливою нарадою при НКВС СРСР до 5 років позбавлення волі, як й інших «політичних» в'язнів, затримали понадпризначений строк і перевели на роботу як вільнонайману поблизу Темниківського табору, де вона відбувала покарання. Ці зміни у своєму житті жінка описує так: «У сорок другому році у “п'ятирічок” закінчився строк. Але нас не випустили. На нас поширили Указ Президії Верховної Ради СРСР (від 26 грудня 1941 р. — Т. В.), який дозволяв керівникам підприємств оборонного значення не звільняти працівників за власним бажанням. А з огляду на те, що всі табори були “оборонного значення” — ми шили шинелі, білизну, гімнастерки, штани, — то на нас дуже легко було все це поширити [...]. Ми як і раніше працювали в таборі, на тих же підприємствах [...]. Хоча відтоді з'явилося право пересування без конвою [...]

Підсумовуючи свої враження про «вільну» працю «пересидчиків», А. Тартак дуже влучно схарактеризувала умови життя таких як і вона заручників: «Змінили конфігурацію паркану і, таким чином, барак, який знаходився в кутку зони, опинився по той бік» [40, с. 151].

ли Особливу нараду. Відтоді дві особливі наради (при МВС і МДБ СРСР) функціонували паралельно. Позасудовий орган при МВС СРСР ліквідували в липні 1950 р. Після реформування репресивних органів та об'єднання МВС та МДБ в єдиному Міністерстві внутрішніх справ у березні 1953 р. Особлива нарада короткий час функціонувала при МВС. Була ліквідована 1 вересня 1953 р.

Процедура

У спільних вказівках НКВС і Прокуратури СРСР, виданих у травні й листопаді 1942 р. щодо застосування директиви № 185, доволі туманно було прописано спосіб «зміни табірнього паркану» для тих, кого переводили з-за ґрат у статус вільнонайманого.

З уривчастих спогадів «пересидчиків», їхніх свідчень на допитах у МДБ (у разі повторного засудження в 1948—1952 рр.)⁷ видається можливим більш-менш достовірно реконструювати процедуру набуття ними статусу вільнонайманого, яка до 1946 р. не була абсолютно усталеною.

У 1941—1945 рр. таке рішення ухвалювалось адміністрацією табору, зазвичай начальником за погодженням з оперативно-чекістським відділом / відділенням, де готували довідку про «політичну лояльність» колишнього в'язня, указуючи на випадки порушень режиму, участі в «антирадянських розмовах» тощо.

Далі (за попередніми запитами начальників виробничих частин / підприємств, які складали списки в'язнів, котрих «бажано залишити» у статусі вільнонайманих) відбувалось оформлення відповідного договору (якщо такий був) між роботодавцем і колишнім в'язнем. Термін такої угоди спочатку становив 1—2 роки, а після листопада 1942 р. ставав невизначеним із застереженням «без права розірвання до закінчення війни / воєнного стану».

Але провідна роль у ухваленні рішення звільнити чи не звільнити, переводити чи не переводити на вільний найм утримуваних понад строк залишалася за начальниками таборів. Ставлення згаданих керівників до цієї процедури було різним. Це підкреслював Володимир Зубчанинов, один із колишніх в'язнів Воркути, який після звільнення з табору на початку 1940-х рр. ініціативно залишився працювати в тамтешніх місцях. Описуючи позицію начальника Воркуто-Печорського табору, якому надали право використовувати переведення у вільний найм як «бонус» за «особливі трудові досягнення», очевидець зауважував: «Тарханов звичайно побоювався, аби його не запідозрили в притупленні пильності, зокрема й стосовно троцькістів». «Звільнити буду аптекарськими дозами. Як за рецептом», — наголошував табірний посадовець, коли йшлося про згадані зміни статусу в'язня. Його наступник на посаді начальника табору — Михайло Мальцев — також використовував подібне право стосовно «пересидчиків» як «пільгу». Проте, на відміну від свого попередника, виявляв і надмірну жорстокість — «за провини або за погану роботу повертав уже звільнених знову до табору» [41, с. 130, 134].

Уже після переможних салютів 1945 р. у верхівці радянської Феміди зрозуміли, що подальше утримання людей без вироків суду понад строк та ще й з формулюванням «до кінця війни» стало неможливим. Тому для ліквідації «правової порожнечі» 1941—1945 рр. у процедурі фільтрації «пересидчиків» вирішили створити квазісудові адміністративні структури — спеціальні табірні комісії, які могли ухвалювати кілька варіантів рішень: звільнити (для «політичних» — лише зрідка); перевести в

⁷ Детальніше про це див.: [54].

статус вільнонайманого з обов'язковим закріпленням на даному об'єкті; відмовити у звільненні з передачею справи на розгляд Особливої наради при МВС-МДБ СРСР, яка виносила рішення щодо нового строку (заслання, позбавлення волі).

Ця новація була запроваджена відповідно до наказу МВС, МДБ і прокурора СРСР від 24 червня 1946 р.⁸ [43, с. 122—123], який начебто мав покласти край практиці затримання в'язнів у таборах і вирішити долі людей, які «застрягли» між статусом в'язня та «вільного» працівника.

До складу згаданих комісій входили: начальник табору / табірної відділення, очільники оперативних відділів з широкими повноваженнями, які готували характеристику на в'язня і могли ініціювати залишення за колючим дротом або «виведення за зону», та прокурор, який здійснював наглядову функцію (як правило, лише погоджувався з уже готовими рішеннями). Іноді до комісії включали представника табірної відділу кадрів.

Уважно вивчивши поодинокі документи з рішеннями стосовно колишніх в'язнів, які зберігаються в архівно-кримінальних справах «пересидчиків», можна встановити точну назву цих комісій. Так, у справі Цецилії (Цили) Вольфівни (Володимирівни) Заславської, яка народилася в Брусилівському районі Київської області в 1895 р., а останні роки свого життя провела в далекому Красноярському краї, підшита виписка з рішення «комісії з розгляду особових справ в'язнів, затриманих у таборі в порядку пункту 1 директиви НКВС і прокурора СРСР № 185 від 29 квітня 1942 р., відповідно до наказу МВС СРСР, МДБ СРСР і прокурора». Попри те, що «характеристика», складена оперативно-чекістським відділом Сибірського виправно-трудоного табору (далі — Сиблаг) МВС СРСР, була загалом позитивною, вердикт комісії виявився трагічним для жінки: «[...] облікову справу Ц. Заславської направити до Особливої наради при МВС СРСР [...], призначивши заслання на 3 роки»⁹.

Аналогічна виписка з таким самим невтішним вердиктом (три роки заслання) комісії Сиблагу зберігається у справі українського радянського історика, уродженця Одеси Наума Ісаковича Межберга (1898—1972), репресованого в 1937 р. Колишнього декана історичного факультету Київського університету спочатку затримали понад строк у неволі, а згодом вирішили повторно покарати¹⁰. Отже, обом «пересидчикам» відмовили навіть у праві претендувати на примусову роботу як вільнонайманим.

Упродовж 1946—1948 рр. переведення «пересидчиків» у вільнонаймані через комісії практикувалося доволі активно. А вже після появи Указу Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. в межах розгортання масової кампанії з повторно-

⁸ Ідеться про спільний відомчий наказ, який формально (!) скасовував директиви НКВС і прокурора СРСР № 221 від 22 червня 1941 р. і № 185 від 29 квітня 1942 р. про затримання звільнення з місць ув'язнення засуджених, які вже відбули свої строки покарання. Скасовувалися всі наступні додатки розширювального характеру про затримання звільнення з місць, позбавлення волі деяких категорій засуджених.

⁹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 41448. Т. 1. Арк. 111.

¹⁰ Там само. Спр. 10704. Т. 2. Арк. 2.

го покарання «політичних» бранців, зарахованих до числа «особливо небезпечних державних злочинців», долі затриманих понад строк почали розглядати й табірні суди, створені в 1944 р. Логіка подібного протиправного судочинства була зрозумілою: простіше тримати «непевних» людей у зоні, ніж здійснювати нагляд за ними.

Очевидці тих подій у своїх спогадах підтверджують, що створення згаданих комісій не принесло суттєвого полегшення затриманим понад строк. Навпаки, воно юридично оформило те, що раніше було «тимчасовим воєнним заходом». Люди зрозуміли, що держава вирішила залишити їх у далеких гиблих краях назавжди. Система просто змінила форму примусу із задротованого простору на адміністративний замок.

Як уже зауважувалося, вільнонайманих з-поміж «пересидчиків» могли примусово залишити працювати на виробництві, розташованому на території табору, або на підприємствах, які функціонували в районі його дислокації. Першим вручали лише довідку про «звільнення», другим іноді щастило отримати й паспорт, але з обмежувальним записом — «виданий на підставі ст. ст. 38/39 Положення про паспорти 1940 р.», що означало заборону проживання в режимних містах («мінус»). Такий документ у будь-якому разі ставав «вовчим білетом» — повернутися з ним до України навіть після її очищення від нацистів було майже неможливо. Вони залишалися соціальною групою упосліджених та «мінусниками»¹¹. Усі «звільнені» в такий спосіб підписували зобов'язання про дотримання режиму роботи та нерозголошення інформації, пов'язаної з перебуванням у таборі.

Дискримінували не лише живих вільнонайманих, а й мертвих. Дослідниця історії ГУЛАГу Г. Іванова, не аналізуючи проблему затриманих у таборах, а лише коротко зачіпаючи її, усе ж звернула увагу на кричущу неповагу з боку адміністрації таборів до вже начебто вільних людей, які й після смерті мали пограничний статус. Вона зауважувала, що «пересидчиків», залишених поблизу таборів у статусі вільного найму, які пішли з життя, «ховали в нічний час [...], а самі дані про померлих не включали до звітності», аби це не впливало на показники табірної смертності» [9, с. 183].

Статистика

Встановити абсолютно точну кількість «пересидчиків» з-поміж засуджених за «політичні» злочини, які були переведені в статус вільнонайманих, непросто. Ці люди зазвичай розпорозувалися у звітності репресивної машини. Вони вибували зі звітності НКВС-МВС як «звільнені», оскільки тепер закріплювалися за промисловими об'єктами, але в реєстрах відділів кадрів на виробництві не завжди фіксувалося їхнє табірне минуле. Таким чином, сотні тисяч людей просто «розчинялися» між таблицями обліку відомств, які так чи інакше належали до системи примусу.

17 серпня 1944 р. у звіті начальника ГУЛАГу зазначалося, що лише в таборах і колоніях, підпорядкованих цьому управлінню, до кінця війни було затримано 17 тис. осіб [45, с. 97]. Кількість переведених на вільний найм відповідно до директиви

¹¹ Детальніше про це див.: [55].

№ 185 не вказувалося. Поза обліком залишилися в'язні Дальбуду та інших управлінь НКВС, яким також підпорядковувалися табори й відповідні виробничі об'єкти.

Через сім місяців, 10 березня 1945 р., відділ обліку та розподілу в'язнів ГУЛАГу, звітуючи про «заходи із забезпечення ізоляції особливо небезпечних контингентів», наводив значно більшу цифру, ніж була зафіксована у 1944 р. Зауважувалося, що йдеться про «засуджених за контрреволюційні та інші особливо небезпечні злочини», у яких вичерпався строк покарання, але вони були затримані в таборах на підставі директив № 221 і 185. І далі подавалися дані з такою «розбивкою»: «затримано звільнення 22 388 осіб. Звільнено, але залишено для роботи в таборах 15 521 особа» [45, с. 100]. Яку частку серед останніх становили «пересидчики», встановити важко.

Чіткішою та ближчою до реальної видається інформація, подана у супровідному листі до проекту згаданого вище спільного наказу НКВС, НКДБ, НКЮ та прокурора СРСР (1946 р.) «Про скасування спеціальних заходів [...] на період війни та про порядок застосування амністії до деяких категорій злочинців», підписаному 28 липня 1945 р. наркомом державної безпеки СРСР В. Меркуловим, його першим заступником Б. Кобуловим і В. Чернишовим — заступником очільника союзного НКВС, який відповідав за роботу ГУЛАГу.

Цей документ є надважливим не лише тому, що фокусується майже на всіх категоріях «політичних» в'язнів, затриманих у таборах «до кінця війни», а й дає можливість побачити масштаби залучення до примусової праці в статусі вільнонайманих тих, хто мав би отримати свободу.

Отже, читаємо: «Дозволити виїзд з таборів і колоній НКВС до місць свого проживання, з дотримання режимних обмежень, колишнім в'язням, які відбули строки покарання, але були залишені в таборах і колоніях НКВС на положенні вільнонайманих». І далі наводиться цифра, яка вказує на масштаби цього протиправного дійства: «Усього таких осіб у таборах і колоніях НКВС працює 71 511 осіб»¹² [45, с. 104].

Ці показники видаються реальнішими за інші, зокрема й з урахуванням числа затриманих понад строк, яке подавалося ще 1 січня 1942 р. (50 тис. осіб)¹³. Ці цифри вже не потрапили до спільного наказу, який з'явився лише за пів року.

¹² Дослідники історії ГУЛАГу подають різну кількість (станом на 1944 і 1946 рр.), наприклад, Земсков В.: «Загальна кількість затриманих зі звільненням до 1 грудня 1944 р. становила близько 26 тис. осіб. Окрім цього, близько 60 тис. осіб, в яких закінчився строк, були примусово залишені у таборах за «вільним наймом» [11]; Іванова Г.: «Станом на 1 січня 1946 р. у табірно-промислому комплексі працювало 22 918 «пересидчиків» — колишніх в'язнів, затриманих до кінця війни» [9, с. 336].

¹³ У довідці, складеній начальником ГУЛАГу НКВС СРСР В. Наседкіним та його підлеглим — очільником відділу обліку й розподілу в'язнів ГУЛАГу Г. Грановським, направленої заступнику наркома внутрішніх справ СРСР С. Крулову, зазначалося, що списковий склад бранців радянських таборів станом на 1 січня 1942 р. сягав 1 390 458 осіб. З них 50 296 осіб (3,6 % від загальної кількості) було затримано за колючим дротом відповідно до директиви № 221 від 22 червня 1941 р. [41, с. 425].

Щоправда, навіть у період підготовки остаточного варіанту цього наказу представники потужних виробничих об'єднань, де використовувалася примусова праця вільнонайманих з-поміж колишніх засуджених, намагалися стати на заваді звільнення цих упосліджених людей.

Так, В. Чернишов у зверненні до свого шефа С. Круглова, датованому 4 березня 1946 р., посилаючись на відповідне клопотання начальника Воркутинського виправного-трудового табору (далі — Воркутлаг) М. Мальцева, просив підтримати останнього в намаганні будь-що завадити відтоку «трудових ресурсів» репресивного походження. У доповідній куратора ГУЛАГу зазначалося: «Начальник Воркутлагу НКВС т. Мальцев звернувся з клопотанням *надати йому право вирішувати самостійно питання звільнення затриманих* (курсив наш — Т. В.) за п. 1-м директиви НКВС і Прокуратури СРСР № 185-1942 р. (загальна чисельність 1114 особи), з наступним закріпленням за вільним наймом на роботах Воркутинського комбінату» [45, с. 107].

Підтримка такого нахабного зазіхання новітнього рабовласника супроводжувалася наведенням прикладів застосування подібної практики в інших таборах, зокрема в Ухтинсько-Іжемському виправно-трудовому таборі НКВС: «За аналогічним клопотанням, з дозволу тов. Берії Л.П. [...]». Дописувач не обмежився лобюванням згаданих ініціатив, а й запропонував затримувати людей і в Інтинському виправно-трудовому таборі, Печорському виправно-трудовому таборі (далі — Печорлаг) та Щугорському таборах, де очікували на звільнення 1717 вільнонайманих з-поміж колишніх «пересидчиків» [45, с. 108].

Абсолютно унікальна статистична інформація міститься в праці М. Петрова «Історія імперії “Тулаг”» (розділ 13): серед даних щодо складу робочої сили в різних таборах і будовах НКВС (станом на 1 січня 1946 р.) окремо подаються дані щодо «вільнонайманих», «колишніх в'язнів» і окремо «колишніх в'язнів, залишених на роботі за вільним наймом» — групи, яка перебуває у фокусі цього дослідження. Щоправда, останню з названих категорій важко виділити з даних, які наведені по Карагандинському, Унженському, Темниківському виправно-трудовим табороам і деяким іншим табірним управлінням, оскільки вона «розчинена» між рубриками «вільнонаймані» та «колишні в'язні».

Тим часом на інших промислово-будівельних гігантах категорія «пересидчиків»-вільнонайманих виділена дуже чітко. У Дальбуді примусово залишених на роботі колишніх в'язнів було 44 260 осіб; у Норильському виправно-трудовому таборі — 11 617; у Східному виправно-трудовому таборі Головного управління залізничного будівництва — 924; на Челябінському будівництві металургійних заводів — 465; на Нижньоамурському будівництві № 500 — 314 осіб [45, с. 107]. Виокремити з наведених даних частку «політичних» складно. Розбивка за категоріями («політичні» / «кримінальники») в подібній статистиці зазвичай не наводилася.

З праці Г. Іванової можна дізнатися, що до Головного управління таборів гірничо-металургійних підприємств станом на січень 1946 р. було «прикріплено» 118 787 в'язнів, з яких 22 918 були «затримані до кінця війни» [9, с. 240].

У більшості документів НКВС-МВС звітного характеру типовими, хоча й фрагментарними, були формулювання: «вільнонаймані з числа колишніх засуджених»; «залишені для роботи після відбуття строку»; «контингент поза зоною». У спецобліку, секретній оперативно-обліковій звітності, у картотеках оперативних відділів, списках осіб, які перебували під наглядом, що зберігаються в ДАРФ (Москва) і, на жаль, залишаються недоступними, вони подавалися як «спецконтингент» / «об'єкт контролю».

Галузеве використання робочих рук колишніх в'язнів

Переконаємося, що праця в'язнів-«пересидчиків» використовувалася дуже широко. Для них існувала й певна галузева спеціалізація, зумовлена контролем НКВС-МВС і логікою табірної економіки. Посттабірних вільнонайманих спрямовували передусім у гірничодобувну промисловість, зокрема на вугільні шахти й золоті копальні (Колима, Алдан). Також їхню працю масово експлуатували на розробці родовищ нікелю, міді, урану тощо. Більшість колишніх в'язнів працювали на тих самих комбінатах з обов'язковим прикріпленням до них. Лісозаготівля та деревообробка півночі РРФСР, Уралу, Сибіру, Далекого Сходу були на другому місці серед галузей примусової праці.

«Пересидчики» використовувалися на великих будовах — комбінатах (Магнітогорськ, Норильськ), гідроелектростанціях, каналах, а також на підприємствах оборонної та військової промисловості, у сільському господарстві (радгоспи НКВС-МВС; підсобні господарства таборів), на допоміжних і сервісних роботах (транспорт, енергозабезпечення таборів і комбінатів; житлово-комунальні служби в табірних містах). Частина колишніх в'язнів залучали до роботи в «шарашках» на посади інженерів і техніків.

Не маючи можливості зробити широкий огляд залучення робочих рук «пересидчиків» до кожної зі згаданих галузей, можемо лише проілюструвати деякі особливості подібного працевикористання. Так, колишніх в'язнів Інтинського табору (Комі АРСР) прикріпили до місцевих вугільних родовищ, будівництва тамтешньої електростанції, новобудов і лісорозробок. Після звільнення з табору цю категорію примусово рекрутованих на виробництво, де вимагалися спеціальні навички, навчали на короткотермінових курсах для опанування «професією» [15].

У Північнопечорському залізничному таборі в різні роки Другої світової війни частка колишніх «політичних» в'язнів, залишених для роботи за огорожею та поза нею, була досить великою. Серед затриманих були люди з високим рівнем освіти та досвідом роботи на виробництві. У табірній системі (в умовах гострого дефіциту кадрів) добре розуміли важливість залучення таких фахівців, тому призначали їх навіть на керівні посади. Разом з тим, верхівка регіональних каральних органів панічно боялася цих людей і намагалася мінімізувати можливі «шкідливі» впливи. Так, нарком НКВС Комі АРСР А. Буянов у доповідній з промовистою назвою «Про причини зриву державного плану перевезення вугілля...», надісланій 25 бе-

рзня 1945 р. на ім'я першого секретаря тамтешнього обкому ВКП(б) А. Тараненка, наголошував, що однією з головних причин такого стану речей є «засміченість кадрів залізничників колишніми в'язнями». Головна провина, за сталою звичкою, покладалася на «шкідників» з-поміж «політичних» «пересидчиків» [15].

Та найбільш масштабним було використання «пересидчиків»-вільнонайманих на об'єктах Дальбуду. Ще до появи директив, які остаточно встановили посттабірне поневолення через примусове «прикріплення» колишніх в'язнів до підприємств, підпорядкованих НКВС, 9 червня 1941 р. один із керівників Дальбуду наставляв своїх підлеглих: «Вивезення (звільнення — *Т. В.*) колишніх в'язнів буде, але не як правило, а як виняток. Абсолютна більшість цього “контингенту” має використовуватися в порядку вільного найму [...]. Якщо колишній в'язень відпрацював 2—3 роки, то йому треба дозволити виїзд; решті ви відповідайте: звільнення відбулося недавно, попрацюйте ще [...] як вільнонайманий» [20].

А вже після появи директиви № 185 ніхто з представників тамтешньої адміністрації навіть не обтяжував себе подібними поясненнями. Це потужне промислове управління видавало й власні внутрішні настанови, які часто були суворішими за загальносоюзні. Невдовзі після появи згаданої директиви наказом Дальбуду від 15 жовтня 1942 р. на вільнонайманий склад було переведено 10 копалень, 4 електростанції, 2 автобази, 3 дорожньо-експлуатаційні дільниці та всі підприємства управління «Дальбудвугілля». Надалі цей процес розвивався досить інтенсивно. Вище керівництво й у наступні роки війни продовжувало повчати своїх підлеглих — керівників підприємств: «Роз'ясняйте колишнім табірникам, що вони закріплюються на роботі відповідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 грудня 1941 р.» У 1944 р. число вільнонайманих у Дальбуді (уперше за історію його існування) перевищило кількість в'язнів у його табірних підрозділах [21, с. 48].

Вільнонаймані мріяли будь-що вирватися з Колими й Чукотки. Проте під час війни це було неможливо, а у повоєнний час — дуже складно. Керівництво Дальбуду, побоюючись, що в умовах демілітаризації та амністії золоті копальні та інші об'єкти Колими залишаться без робочих рук, активно вживало превентивних заходів. Так, 29 травня 1945 р. в НКВС підготували проект листа вже згаданого В. Чернишова й начальника ГУЛАГу В. Наседкіна, у якому просили Л. Берію санкціонувати фактичне кріпацтво — продовження практики залишення людей на Колимі навіть після вичерпання строку ув'язнення — «зберегти існуючу практику надання права начальнику Дальбуду залишати на Колимі, у порядку вільного найму, потрібних осіб, які відбули строк покарання» [51]. Та й пізніше переведення більшої частини «пересидчиків» у статус вільнонайманих у Дальбуді відбувалося майже автоматично.

Так було в усій радянській табірній системі, яка будь-що воліла ще на багато років утримати т. зв. вільнонайманих на «будовах соціалізму», навіть не змінюючи назву їхнього безправного стану.

Після переможних салютів...

Влітку 1945 р. у «пересидчиків»-вільнонайманих з'явилися сподівання на завершення цієї наруги. Про такі ілюзії згадує Л. Разгон: «Через кілька місяців після закінчення війни слово “розкріплення” набуло нової та абсолютного спокусливої суті. Якесь невідома нам інструкція дозволяла начальству “розкріпляти” колишніх “прикріплених” в'язнів, зокрема тих, хто відзначився своєю [зразковою] поведінкою та працею. Йшлося про переведення їх на положення майже звичайних громадян [...]». Проте такі очікування виявилися марними — «[...] звільнитися з табору було неможливо. І багато чого іншого залишалося неможливим [...]». Тим часом бажання “розкріпитися” стало найголовнішим в нашому житті», — наголошував Л. Разгон [36, с. 374].

Повноваженнями щодо такого «розкріплення» володів прокурор табору. Але, як зауважував цитований автор, таке відбувалося лише зрідка та ще й за корупційних умов.

Хоча влітку 1946 р. (після появи відповідного наказу та створення спеціальних комісій) з'явилася мінімальна видимість процедури, насправді ж адміністративне свавілля було лише формалізоване. Люди, які роками чекали на свободу «після війни», зрозуміли, що їхня доля залежить від настрою чиновників у погонах.

Навіть після смерті Сталіна колишнім в'язням було важко позбавитися статусу вільнонайманого. Про це писав і репресований за антирадянську пропаганду автор циклу оповідань і нарисів про життя бранців сталінських таборів В. Шаламов. «На Колимі я 17 років. Прошу мене звільнити», — не вперше закарбував він на папері, звертаючись з проханням про звільнення до адміністрації Дальбуду та прокурора. І далі, переповівши історію своїх поневірянь та листування з різними інституціями, підійшов до кульмінаційного епізоду: «За два тижні я отримав [вже не першу] відмову [...]. Я написав обласному прокурору, прокурору Магаданської області й отримав відповідь, що я маю право на звільнення та виїзд. [Після цього] боротьба вищих сил перейшла на якусь нову стадію [...], яка супроводжувалася новими наказами, роз'ясненнями [...], але не свободою» [7, с. 640—642].

Приклад В. Шаламова, зі звільненням якого зволікали тривалий час, не був винятком, а швидше закономірністю. Не лише сталінський, а й постсталінський режим в умовах гострого дефіциту робочої сили на народногосподарських об'єктах віддалених районів СРСР прагнув використовувати примусову працю.

І це був не єдиний мотив влади. Оскільки колишні «політичні» в'язні усталено таврувалися як «ненадійні», то саме вони ставали найбільш придатними для цільового економічного використання у важкодоступних місцевостях СРСР із суворим кліматом, адже при цьому вирішувалися два завдання: економічний зиск і суворі ізоляція «небезпечних / непевних».

Більшість колишніх «пересидчиків» з-поміж вільнонайманих намагалася повернутися додому. Певна частина домоглася цього після 1954—1956 рр. Деякі чекали значно довше.

Були й такі, хто вирішив не «спокушати долю». Не отримавши ані амністії, ані реабілітації, такі зневірені, а може й прагматичні люди, залишалися поблизу

місць свого задротованого минулого. Більшість не поверталася додому тому, що знали про обмеження та утиски, які на них там чекають.

Аналіз повсякдення т. зв. вільнонайманих з табірним минулим у 1941—1954 рр. дає підстави стверджувати: для цієї категорії осіб свобода була юридичною фікцією. Радянська репресивна машина не відпускала людину, а лише розширювала межі її неволі. Паркан, про який писала у своїх спогадах українка Аля Тартак, не зникав — він просто ставав ширшим, охоплюючи цілі регіони й галузі економіки, залишаючи колишнього в'язня в полоні системи адміністративної та професійної сегрегації.

Практика затримання засуджених у таборах НКВС-МВС понад строк, визначений вироком, та їхнє подальше переведення у статус вільнонайманих у 1941—1954 рр. була не вимушеним воєнним заходом, а системним елементом радянської репресивно-економічної моделі. Вона спиралася на поєднання надзвичайного законодавства воєнного часу, відомчих директив і широких дискреційних повноважень табірної адміністрації. У такий спосіб відбулося фактичне розмивання принципу строкості покарання та підміна судового рішення адміністративним свавіллям.

Переведення «пересидчиків» у статус вільнонайманих виконувало подвійну функцію. З одного боку, воно забезпечувало стратегічні об'єкти дешевою та контролюваною робочою силою в умовах війни й післявоєнної відбудови; з іншого — слугувало інструментом подальшої надійної ізоляції та соціальної сегрегації колишніх «політичних» в'язнів. Формально звільнені, вони залишалися під адміністративним наглядом, із просторовими, професійними й паспортними обмеженнями.

Статистичні матеріали свідчать про значні масштаби явища. Десятки тисяч осіб, які відбули строк покарання, залишили працювати в гірничодобувній промисловості, лісозаготівлях, на великих будовах і підприємствах оборонного значення, перетворивши їх на структурний компонент мобілізаційної економіки.

Антропологічний вимір проблеми засвідчує, що для «пересидчиків» статус вільнонайманого означав не набуття свободи, а трансформацію в іншу форму не-свободи. Фізичні бар'єри табору (колючий дріт, конвой) змінювалися адміністративно-економічними обмеженнями: забороною виїзду, прикріпленням до підприємства, загрозою повторного покарання.

Отже, феномен т. зв. вільнонайманих з-поміж колишніх в'язнів у 1941—1954 рр. слід трактувати як специфічну форму примусової праці, що поєднувала каральну та господарську функції держави. Він демонструє здатність радянської каральної системи до інституційної мімікрії: змінюючи юридичні формули та організаційні механізми, вона зберігала контроль над людиною поза межами формального строку покарання.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Bahrianyi, I. *Sad Hetsymanskyi*. Kyiv, 2020 [in Ukrainian]. [Багрянний І. Сад Гетсиманський. Київ, 2020. 414 с.]
2. Moroz, V. *Esei, lysty u dokumenty*. Munich, 1975 [in Ukrainian]. [Мороз В. Есеї, листи й документи. Мюнхен: Сучасність, 1975. 286 с.]

3. Chornovil, V. (Comp.). Chornovil, V. Tvory: U 10-ty t. T. 2. "Pravosuddia chy retsydyvyu teroru?". "Lykho z rozumu". Materialy ta dokumenty 1966—1969 rr. Kyiv, 2003 [in Ukrainian].
[Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. Т. 2. «Правосуддя чи рецидиви терору?». «Лихо з розуму». Матеріали та документи 1966—1969 рр. / Упор. В. Чорновіл. Київ: Смолоскип, 2003. 906 с.]
4. Shumuk, D. Perezhite i peredumane: Spohady u rozdu my ukrainskoho dysyden ta-politv iznia z rokiv blukan i borotby pid troma okupatsiiamy Ukrainy (1921—1981). Detroit, 1983 [in Ukrainian].
[Шумук Д. Пережите і передумане: Спогади й роздуми українського дисидента-політв'язня з років блукань і боротьби під трьома окупаціями України (1921—1981). Детройт, 1983. 536 с.]
5. Solzhenitsyn, A. Arkhipelag GULAG. 1918—1956: Opyt khudozhestvennogo issledovaniya. Kharkiv; Belgorod, 2014 [in Russian].
[Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ. 1918—1956: Опыт художественного исследования. Харьков; Белгород, 2014. 1279 с.]
6. Ginzburg, E. Krutoy marshrut: khronika kul'ta lichnosti. Moscow, 2016 [in Russian].
[Гинзбург Е. Крутой маршрут: хроника культа личности. Москва, 2016. 878 с.]
7. Shalamov, V. Sobranie sochinenii: 6 t. T. 1: Rasskazy 30-kh godov; Kolymskie rasskazy; Levyy bereg. Moscow, 2013 [in Russian].
[Шаламов В. Собрание сочинений: 6 т. Т. 1: Рассказы 30-х годов; Колымские рассказы; Левый берег. Москва, 2013. 672 с.]
8. Epplbom, E. Istoriia GULAGu. Kyiv, 2006 [in Ukrainian].
[Епплбом Е. Історія ГУЛАГу / Пер. з англ. А. Іщенко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 511 с.]
9. Ivanova, G.M. Istoriya GULAGa. 1918—1958: sotsialno-ekonomicheskyy i politiko-pravovoy aspekt. Moscow, 2006 [in Russian].
[Иванова Г.М. История ГУЛАГа. 1918—1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты. Москва, 2006. 437 с.]
10. Pronko, V.A. & Zemskov, V.N. Vklad zaklyuchennykh GULAGa v pobedu v Velikoy Otechestvennoy voyne. *Novaya i noveyshaya istoriya*. 1996. 5: 131-150 [in Russian].
[Пронько В.А., Земсков В.Н. Вклад заключенных ГУЛАГа в победу в Великой Отечественной войне. *Новая и новейшая история*. 1996. № 5. С. 131—150.]
11. Zemskov, V.N. GULAG (istoriko-sotsiologicheskyy aspekt). *Nauchno-prosvetitel'skiy zhurnal "Skepsis"*. URL: https://scep sis.net/library/id_937.html [in Russian].
[Земсков В.Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект). *Научно-просветительский журнал «Скепсис»*. URL: https://scep sis.net/library/id_937.html (дата звернення: 10.02.2026)].
12. Borodkin, L., Gregory, P. & Khlevnyuk, O. (Eds.). GULAG: ekonomika prinuditel'nogo truda. Moscow, 2008 [in Russian].
[ГУЛАГ: экономика принудительного труда / отв. ред. Л. Бородкин, П. Грегори, О. Хлевнюк. Москва, 2008. 318 с.]
13. Borodkin, L.I. GULAG v gody voyny: mobilizatsionnaya ekonomika v ekstremalnom rezhime. *Uralskiy istoricheskiy vestnik*. 2018. 4: 46-54 [in Russian].
[Бородкин Л.И. ГУЛАГ в годы войны: мобилизационная экономика в экстремальном режиме. *Уральский исторический вестник*. 2018. № 4. С. 46—54.]
14. Rossi, Zh. Spravochnik po GULAGu: V 2 ch. Ch. 1. Moscow, 1991 [in Russian].
[Росси Ж. Справочник по ГУЛАГу: В 2 ч. Ч. 1 / текст проверен Натальей Горбаневской. Изд. 2-е, доп. Москва, 1991. 263 с.]

15. Morozov, N.A. GULAG v Komi krae. 1929—1956. Syktyvkar, 1997. URL: https://docs.google.com/file/d/0B96SnojTQuH_LXJaT3plOXJZcm8/edit?usp=sharing [in Russian]. [Морозов Н.А. ГУЛАГ в Коми крае. 1929—1956. СЫКТЫВКАР, 1997. 190 с. URL: https://docs.google.com/file/d/0B96SnojTQuH_LXJaT3plOXJZcm8/edit?usp=sharing (дата звернення: 10.02.2026)].
16. Batsaev, I.D. Osobennosti promyshlennogo osvoeniia Severo-Vostoka Rossii v period massovykh politicheskikh repressii (1932—1953). Dalstroy. Magadan, 2002 [in Russian]. [Бацаев И.Д. Особенности промышленного освоения Северо-Востока России в период массовых политических репрессий (1932—1953). Дальстрой. Магадан, 2002. 217 с.]
17. Batsaev, I.D. & Kozlov, A.G. Dalstroy i Sevostlag NKVD SSSR v tsifrah i dokumentakh. Ch. 2 (1941—1945). Magadan, 2002 [in Russian]. [Бацаев И.Д., Козлов А.Г. Дальстрой и Севвостлаг НКВД СССР в цифрах и документах. Ч. 2 (1941—1945). Магадан, 2002. 428 с.]
18. Gvozdkova, L.I. Prinuditelnyy trud: Ispravitelno-trudovye lagerya v Kuzbasse (30—50-e gg.). Kemerovo, 1994 [in Russian]. [Гвоздкова Л.И. Принудительный труд: Исправительно-трудовые лагеря в Кузбассе (30—50-е гг.). Кемерово, 1994. 246 с.]
19. Bikmetov, R.S. Spetskontingent v ugolnoi promyshlennosti Kuzbassa v 1930-e — sere-dine 1950-kh gg. (Candidate's diss. of the historical sci). Kemerovo, 2000 [in Russian]. [Бикметов Р.С. Спецконтингент в угольной промышленности Кузбасса в 1930-е — середине 1950-х гг. Дис. ... канд. ист. наук. Кемерово, 2000. 337 с.]
20. Shirokov, A.I. Volnonaemnye rabotniki Dalstroya: kolym'skaya povsednevnost 1930—1950-kh gg. *KiberLeninka*. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/volnonaemnye-rabotniki-dalstroya-kolym'skaya-povsednevnost-1930-1950-h-gg> [in Russian]. [Широков А.И. Вольнонаемные работники Дальстроя: колымская повседневность 1930—1950-х гг. *КиберЛенинка*. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/volnonaemnye-rabotniki-dalstroya-kolym'skaya-povsednevnost-1930-1950-h-gg> (дата звернення: 10.02.2017)].
21. Shirokov, A.I. Daleko ot voyny... (volnonaemnye rabotniki Dalstroya v 1941—1945 gg.). *KiberLeninka*. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/daleko-ot-voyny-volnonaemnye-rabotniki-dalstroya-v-1941-1945-g/viewer> [in Russian]. [Широков А.И. Далеко от войны... (вольнонаемные работники Дальстроя в 1941—1945 гг.). *КиберЛенинка*. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/daleko-ot-voyny-volnonaemnye-rabotniki-dalstroya-v-1941-1945-g/viewer> (дата звернення: 10.02.2017)].
22. Gestwa, K. Auf Wasser und Blut gebaut: Der hydrotechnische Archipel Gulag, 1931—1958. *Osteuropa*. 2007. 57 (6): 239-267 [in German].
23. Jensen, B. Gulag och glömskan: Rysslands tragedi och västvärldens minnesförlust under 1900-talet. Stockholm, 2005. 580 s. [in Swedish].
24. Bacon, E. The Gulag at War: Stalin's Forced Labor System in the Light of the Archives. London: Macmillan, 1994. 192 p.
25. Sprau, M. Entstalinisierung verortet: Die Lagerauflösung an der Kolyma. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 2009. 57(4): 535-562 [in German].
26. Getty, J.A., Rittersporn, G.T. & Zemskov, V.N. Victims of the Soviet Penal System in the Prewar Years: A First Approach on the Basis of Archival Evidence. *American Historical Review*. 1993. 98(4): 1017-1049.
27. Stettner, R. "Archipel GULAG": Stalins Zwangslager — Terrorinstrument und Wirtschaftsgigant: Entstehung, Organisation und Funktion des sowjetischen Lagersystems 1928—1956. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 1996. 448 s. [in German].
28. Gregory, P.R. An Introduction to the Economics of the Gulag. *The Economics of Forced Labor: The Soviet Gulag*. Stanford, 2003. P. 1-21.

29. Hedeler, W. & Stark, M. Das Grab in der Steppe. Leben im GULAG: Die Geschichte eines sowjetischen «Besserungsarbeitslagers» 1930—1959. Paderborn, 2008. 465 s. [in German].
30. Hedeler, W. Die Oekonomie des Terrors: Zur Organisationsgeschichte des Gulag 1939 bis 1960. Hannover, 2010. 333 s. [in German].
31. Barnes, S.A. Death and Redemption: The Gulag and the Shaping of Soviet Society. Princeton, 2011. 352 p.
32. Borodkin, L.I. & Ertz, S. Структура і стимулювання принудителного труда в ГУЛАГе: Нориллаг, конетс 1930-х — начало 1950-х гг. *Экономическая история. Ежегодник. 2003*. Moscow, 2004. 177-233 [in Russian].
[Бородин Л.И., Эртц С. Структура и стимулирование принудительного труда в ГУЛАГе: Норильлаг, конец 1930-х — начало 1950-х гг. Экономическая история. Ежегодник. 2003. Москва, 2004. С. 177–233].
33. Vospominaniya o GULAGe i ikh avtory. URL: <https://vgulage.name/?ysclid=lm2cotc0n3258855089> [in Russian].
[Воспоминания о ГУЛАГе и их авторы. URL: <https://vgulage.name/?ysclid=lm2cotc0n3258855089> (дата звернення: 28.05.2025)].
34. Miskin, A.G. Iz Tiflisa v Sibir: zapiski. *Vospominaniya o GULAGe i ikh avtory*. URL: <https://vgulage.name/books/miskin-a-g-iz-tiflisa-v-sibir-zapiski> [in Russian].
[Мискин А.Г. Из Тифлиса в Сибирь: записки. *Воспоминания о ГУЛАГе и их авторы*. URL: <https://vgulage.name/books/miskin-a-g-iz-tiflisa-v-sibir-zapiski> (дата звернення: 28.05.2025)].
35. Vilenskaya, E.S. O vremeni i o sebe. Zhizn, vossozdannaya v pismakh, dokumentakh i memuarnykh zapiskakh. Moscow, 2005. *Vospominaniya o GULAGe i ikh avtory*. URL: <https://vgulage.name/matters/o-vremeni-i-o-sebe-zhizn-vossozdannaja-v-pismah-dokumentah-i-memuarnykh-zapiskah/> [in Russian].
[Виленская Э.С. О времени и о себе. Жизнь, воссозданная в письмах, документах и мемуарных записках. Москва, 2005. *Воспоминания о ГУЛАГе и их авторы*. URL: <https://vgulage.name/matters/o-vremeni-i-o-sebe-zhizn-vossozdannaja-v-pismah-dokumentah-i-memuarnykh-zapiskah/> (дата звернення: 28.05.2025)].
36. Razgon, L.E. Plen v svoem otechestve. Moscow, 1994 [in Russian].
[Разгон Л.Э. Плен в своем отечестве. Москва, 1994. 426 с.].
37. Markova, E.V. Vorkutinskie zametki katorzhanki “E-105”. Syktyvkar, 2005. *Vospominaniya o GULAGe i ikh avtory*. URL: <https://vgulage.name/books/quot-105-quot> [in Russian].
[Маркова Е.В. Воркутинские заметки каторжанки «Е-105». Сыктывкар, 2005. (Ками республиканский мартиролог жертв массовыхполитическихрепрессий «Покаяние»; прил. № 3). *Воспоминания о ГУЛАГе и их авторы*. URL: <https://vgulage.name/books/quot-105-quot> (дата звернення: 10.02.2026)].
38. Kotlyar, E. “Faust” v ITL. *Korallou, M.M. (Comp.). Teatr GULAGa: Vospominaniya, ocherki*. Moscow, 1995. 45-51 [in Russian].
[Котляр Э. «Фауст» в ИТЛ. *Театр ГУЛАГа: Воспоминания, очерки* / Сост. М.М. Кораллов. Москва, 1995. С. 45—51].
39. Levin, G.I. ...V ego minuty rokovye. *Kuznetsova, E.B. Karlag: po obe storony “kolyuchki”*. Surgut, 2001. 169-189 [in Russian].
[Левин Г.И. ...В его минуты роковые. *Кузнецова Е.Б. Карлаг: по обе стороны «колючки»*. Сургут, 2001. С. 169—189].
40. Tartak, A.I. [Vospominaniya]. *Vsya nasha zhizn: Vospominaniya Galiny Ivanovny Levinson i rasskazy, zapisannye eyu*. Moscow, 1996. 128-158 [in Russian].

- [Тартак А.И. [Воспоминания]. *Вся наша жизнь: Воспоминания Галины Ивановны Левинсон и рассказы, записанные ею* / Изд. подгот.: О. Блинкина, Е. Великанова; авт. предисл. Н. Охотин. Москва, 1996. С. 128—158].
41. Zubchaninov, V.V. Uvidennoe i perezhitoe. Moscow, 1995 [in Russian].
[Зубчанинов В.В. Увиденное и пережитое / РАН, Институт мировой экономики и международных отношений. Москва, 1995. 159 с.].
42. Zaytsev, E.A. (Comp.). Sbornik zakonodatelnykh i normativnykh aktov o repressiyakh i rehabilitatsii zherty politicheskikh repressiy. Moscow, 1993 [in Russian].
[Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий / Верх. Совет Рос. Федерации [Отв. за вып. и сост. Е.А. Зайцев]. Москва, 1993. 222 с.].
43. Maliarenko, V.T. (Ed.). Rehabilitatsiia represovanykh: Zakonodavstvo ta sudova praktyka. Kyiv, 1997 [in Ukrainian].
[Реабілітація репресованих: Законодавство та судова практика / Верховний Суд України / В.Т. Маляренко (ред.), В.Т. Маляренко (уклад.), Є.І. Овчинніков (уклад.). Київ, 1997. 464 с.].
44. Kokurin, A.I. & Petrov, N.V. (Comps.). GULAG: Glavnoe upravlenie lagerey. 1918—1960. Moscow, 2000 [in Russian].
[ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918—1960. Сост. А.И. Кокурин, Н.В. Петров. Москва, 2000. 433 с.].
45. Bezborodov, A.B. & Khrustalev, V.M. (Eds.). Istoriya stalinskogo Gulaga. Konets 1920-kh — pervaya polovina 1950-kh godov: Sbornik dokumentov v 7 t. T. 4: Naselenie Gulaga: chislenost i usloviya sodержaniya. Moscow, 2002 [in Russian].
[История сталинского Гулага. Конец 1920-х — первая половина 1950-х годов: Сборник документов в 7 т. Т. 4: Население Гулага: численность и условия содержания. Отв. ред. А.Б. Безбородов, В.М. Хрусталева. Москва, 2002. 624 с.].
46. Yampolskiy, V.P. (Comp.). Organy gosudarstvennoy bezopasnosti SSSR v Velikoy Otechestvennoy voynе. Sbornik dokumentov. T. 2. Kn. 1. “Nachalo”. 22 iyunya — 31 avgusta 1941 goda. Moscow, 2000 [in Russian].
[Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Т. 2. Кн. 1. «Начало». 22 июня — 31 августа 1941 года. Авт.-сост. В.П. Ямпольский. Москва, 2000. 717 с.].
47. Patrushev, N.P. (Ed.). Organy gosudarstvennoy bezopasnosti SSSR v Velikoy Otechestvennoy voynе: Sb. dokumentov. T. 3. Kn. 2. Ot oborony k nastupleniyu. 1 iyulya — 31 dekabrya 1942 goda. Moscow, 2003 [in Russian].
[Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сб. документов. Т. 3. Кн. 2. От обороны к наступлению. 1 июля — 31 декабря 1942 года. Редкол.: Н.П. Патрушев (пред.) и др. Москва, 2003. 700 с.].
48. Smirnov, M.B. (Comp.) Sistema ispravitelno-trudovykh lagerey v SSSR, 1923—1960: Spravochnik. Moscow, 1998 [in Russian].
[Система исправительно-трудовых лагерей в СССР, 1923—1960: Справочник / Общество «Мемориал». Гос. архив Российской Федерации. Сост. М.Б. Смирнов. Под ред. Н.Г. Охотина, А.Б. Рогинского. Москва, 1998. 600 с.].
49. Batsaev, I.D. & Kozlov, A.G. Dalstroy i Sevostlag NKVD SSSR v tsifrakh i dokumentakh: V 2-kh ch. Ch. 2 (1941—1945). Magadan, 2002 [in Russian].
[Бацаев И.Д., Козлов А.Г. Дальстрой и Севвостлаг НКВД СССР в цифрах и документах: В 2-х ч. Ч. 2 (1941—1945). Магадан, 2002. 428 с.].
50. Okhotin, N.G. & Roginskiy, A.B. (Comps.). “Bolshoy terror”: 1937—1938. Kratkaya khronika. *Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy*. URL: <http://resource.history.org.ua/>

- cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&Image_file_name=book/0013004.pdf&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=0 [in Russian]. [«Большой террор»: 1937—1938. Краткая хроника. Сост. Н.Г. Охотин, А.Б. Рогинский. *Институт історії України НАН України*. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&Image_file_name=book/0013004.pdf&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=0 (дата звернення: 21.05.2025)].
51. Petrov, N.V. Istorii imperii “Gulag”. URL: <https://www.pseudology.org/GULAG/Glava13.htm> [in Russian]. [Петров Н.В. История империи «Гулаг». URL: <https://www.pseudology.org/GULAG/Glava13.htm> (дата звернення: 07.02.2026)].
52. Vronska, T. & Belaniuk, M. Protupravni praktyku prolonhatsii stroku pokarannia u radianskii derzhavi (1918—1941 rr.) ta suchasni vyklyky dlia Ukrainy. *Informatsiia i pravo*. 2025. 3: 222-235. DOI: [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2025.3\(54\).340557](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2025.3(54).340557) [in Ukrainian]. [Вронська Т., Беланюк М. Протиправні практики пролонгації строку покарання у радянській державі (1918—1941 рр.) та сучасні виклики для України. *Інформація і право*. 2025. № 3(54). С. 222—235. DOI: [https://doi.org/10.37750/2616-6798.2025.3\(54\).340557](https://doi.org/10.37750/2616-6798.2025.3(54).340557)].
53. Vronska, T. “Peresydychu” u taborakh HULAHu (1941—1942 rr.). *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*. 2025. 30: 43-72. DOI: <https://doi.org/10.15407/sviu.2025.30.043> [in Ukrainian]. [Вронська Т. «Пересидчики» у таборах ГУЛАГу (1941—1942 рр.). *Сторінки воєнної історії України*. 2025. Вип. 30. С. 43—72. DOI: <https://doi.org/10.15407/sviu.2025.30.043>].
54. Vronska, T. Povtornyky: pryrecheni brantsi HULAHu (1948—1953 rr.). Kyiv, 2019 [in Ukrainian]. [Вронська Т. Повторники: приречені бранці ГУЛАГу (1948—1953 рр.). Київ: Темпора, 2019. 240 с.].
55. Vronska, T. & Stiazhkina, O. Minusnyky: pokarani prostorum. Kyiv, 2021 [in Ukrainian]. [Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором. Київ: Темпора, 2021. 465 с.].

Надійшла / Received 10.02.2026

Tamara VRONSKA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Leading Research Fellow, Department of the War-Historical Studies,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
vronska_tamara@ukr.net
<https://orcid.org/0009-0009-3898-5662>

“THEY CHANGED THE CONFIGURATION OF THE FENCE”: THE STATUS OF FREE-HIREES FOR FORMER PRISONERS OF THE NKVD-MVD CAMPS, 1941—1954

The purpose of this article is to analyze one aspect of Stalinist terror: the forced transfer of prisoners who were detained in camps beyond the term specified in their sentences into the status of so-called “civilian employees” (“free-hirees”). The objectives of the study are to examine the legal and regulatory framework and departmental directives that sanctioned this practice; to reconstruct the implementation of these measures; to analyse how Soviet official vocabulary masked the coercive nature of what was in fact forced labour; to trace the life strategies of natives

of Ukraine referred to in camp jargon and memoirs as “oversitters”; and to demonstrate the regional and sectoral specificities of the exploitation of their labour. **The methodology** combines historical-legal and anthropological approaches, as well as elements of social history and critical analysis of the language of power. This approach makes it possible to interpret the labour of former prisoners classified as “civilian employees” not as a marginal phenomenon, but as a systemic component of the Soviet model of labour mobilization within the broader economy of unfreedom. Situated at the intersection of punishment and formally civilian employment, this practice institutionalized coercion under the guise of legality. **The scientific novelty** of the article lies in the comprehensive analysis of “civilian” labour as a specific form of forced labour integrated into the functioning of the NKVD-MVD camp system. This perspective allows for a reconsideration of the mobilization model of the Soviet wartime and post-war economy. Particular attention is devoted to the psychological condition of individuals who were formally free yet subjected to administrative supervision, labour attachment, segregation, and discrimination of former prisoners. **Conclusions.** It is demonstrated that from the outbreak of the Nazi-Soviet war, in violation of both fundamental legal principles concerning the fixed term of punishment and the existing legislation of the USSR, camps initially practiced the continued detention of prisoners convicted under “political” articles. Following Directive No. 185 of 29 April 1942, this policy was formalized through their forced transfer to the status of “civilian employees” (“free-hirees”). Instead of release, a system of mass economic exploitation was introduced, effectively expanding the mechanisms of forced labour within the Soviet economy of unfreedom. In this way, the Stalinist regime sought to secure cheap labour for enterprises subordinated to the NKVD-MVD while ensuring the social isolation and discrimination of former prisoners, turning remote regions into spaces of prolonged — and often lifelong — unfreedom.

Keywords: *World War II, NKVD-MVD camps, camp commissions, prisoners, civilian employees (free-hirees), “overstayers”, forced labour, discrimination, labour attachment.*